

رسالة

Flores Avicenne vel

lecti super quinque Canonibus
quos edidit in medicina nec
ad super decem et novem li-
bris de animalibus cum
Canticis eiusdem
ad longum po-
sitis.

insan yayınları

DOĞU'DAN BATI'YA

Düşüncenin Serüveni

İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN ALTIN ÇAĞI

والتنبيه لمن

تخلفه جملته

وآدم صاحب الرحمن
من آثاره
سید بن طاووس

PROJE EDITÖRÜ
BAYRAM ALİ
ÇETİNKAYA

والتنبيه لمن
تخلفه جملته

insan yayınları : 658

düşünce dizisi : 47

© insan yayınları

birinci baskı, 2015

ikinci baskı, 2017

yayıncı sertifika no: 12381

isbn tk: 978-975-574-758-3

isbn 978-975-574-763-7

*doğu'dan batı'ya düşüncenin serüveni
islâm düşüncesinin altın çağı*

proje editörü

prof. dr. bayram ali çetinkaya

cilt editörü

prof. dr. abdullah kahraman

editör yardımcısı

arş. gör. adem ırmak

içdüzen

mürettibhane

kapak tasarımı ve uygulama

harun tan

BU PROJE BAŞBAKANLIK TANITMA FONU'NUN DESTEĞİYLE HAZIRLANMIŞTIR.

baskı-cilt

imak ofset

merkez mah. atatürk cd. göl sk. no: 1 (itfaiye karşısı)

yenibosna 34192 bahçelievler / istanbul

tel. 212 - 656 29 26 faks. 212 - 444 62 18

e-posta: info@imakofset.com.tr

matbaa sertifika no: 12531

insan yayınları

istiklal caddesi no: 96 beyoğlu/istanbul

tel: 0212-249 55 55 faks: 0212-249 55 56

www.insanyayinlari.com.tr

insan@insanyayinlari.com.tr

DOĞU'DAN BATI'YA DÜŞÜNCENİN SERÜVENİ

İSLÂM DÜŞÜNCESİNİN ALTIN ÇAĞI

5. Cilt

Proje Editörü

PROF. DR. BAYRAM ALİ ÇETİNKAYA

5. Cilt Editörü

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN

insan

FÂRÂBÎ'NİN MÛSİKÎ ALANINDAKİ GÖRÜŞLERİ VE ESERLERİ

Ahmet Hakkı Turabi*

FÂRÂBÎ'NİN "İLİMLERİN TASNİFİ"NDE MÛSİKÎYE VERDİĞİ YER

Fârâbî, *İhsâu'l-Ulûm*'unda mûsikîye, "ta'limî ilimler" sınıfında yer vermektedir. Zira Fârâbî'ye göre "riyâzî ilimler"den (aritmetik, geometri, astronomi, musiki) biri olan mûsikî ilmi; makam ve melodi türlerini, bunların nelerden ve nasıl teşekkül ettiğini, daha tesirli ve güzel olmaları için ne gibi işlemler yapılacağını araştıran bir ilim dalıdır.

Ona göre mûsikî ilminin teorik (nazariyat) ve pratik (mûsikî icrası) olmak üzere iki kapsamı vardır. Pratik yönü, ister hançere ister enstrüman olsun nota ve melodilerin daha güzel sunulması için gerekli şartların temini ile uğraşır; yani mûsikînin icrâ-i sanat yönüdür. Özellikle notaların enstrümanlarda ki çıkış yerleri ve daha güzel, net sesler elde etmek için enstrümanı geliştirmekle ilgilidir. Doğal mûsikî enstrümanları; başta hançere, küçük dil olmak üzere geniz, burun ve dudaklardır. Yapay enstrümanlar ise ney, ud, tanbur ve rebab sazlarıdır. Bu ses ve melodilerin enstrümanlardan nasıl elde edileceği sâzendelerin, hançerelerden nasıl çıkarılacağı ise hânendelerin işidir.

Mûsikînin teorik yönü ise icrayla ilgili olan bütün bu işlemlerin ilmi temellerini araştırır ve prensipler halinde ortaya koyar. Bunların sebeplerini "mutlak anlamda nasıl ve nereden elde edileceği" bakımından ele alır. Notaların ve

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk Din Musikisi Anabilim Dalı.

bunların oluşturduğu melodilerin matematiksel temellerini; sesin fiziksel değerlerini ve ritmin (süre) türlerini ortaya koyar.¹

İhsâü'l-Ulûm'unda mûsikî ilmini beş ana bölüme ayırmış olan Farabi, *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*'inde de aynı tarifi kullanmıştır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: a. Mûsikînin mebd'e'i; yani sesin kaynağı, oluş sebepleri, nasıl elde edildiği ve kemale erdiği, mûsikîşinasda bulunması gereken ana özellikler, b. Notaların sayısı, çeşitleri ve aralarındaki sayısal oranlar, bazı ses aralıkları, c. Enstrümanlar, d. İkâ (ritim), e. Müzikâl kompozisyon.

MÛSİKÎ İLMİNDEKİ KAYNAKLARI

İslâm dünyasında müzik nazariyatına dâir ilk eserler VIII. yüzyılın sonlarına doğru kaleme alınmaya başlamışsa da, IX. yüzyıl bu alandaki sistematik çalışmaların ortaya çıktığı dönemi teşkil eder. Grek müzik eserlerinin Arapça'ya tercümesiyle birlikte sesin fiziksel ve matematiksel temelleri İslam dünyasında ilk defa incelemeye başlamıştır. MÖ. VI. yüzyıldan itibaren müzik nazariyatına dâir çalışmalar yapan Greklerin bu eserleri, İslâm dünyasında yazılan ilk müzik nazariyatını büyük ölçüde etkilemiştir.² Grekçe'den Arapça'ya tercüme edilen bu eserler arasında müzikle ilgili olarak Aristo'nun *Problemata*'sı ile *De Anima*'sı, Themistius ile Afrodisyalı Alexandros'un bu iki esere dâir şerhleri, Aristoxenes'in iki eseri, Öklid'e atfedilen iki müzik eseri, Nikomachos'un bir risâlesi ve nihayet Batlamyus'un *Harmonika*'sı vardı.³

Bilhassa İhvân-ı Safâ'nın *Müzik Risâleleri*'nde; Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerinde Grekçe eserlerin tesirlerini açık bir şekilde görmek mümkündür. Zira sayılar ve gökcisimleri ile müzik sesleri arasında güçlü bağlar kuran İhvân-ı Safâ ve Kindî'de, müzikte aralıkların matematiksel değerlerinin bulunmasını icat ettiği de iddia edilen Pitagoras'un izleri mevcuttur. Onun düşünce sistemi matematiksel teori ve dinsel inançların bir karışımından ibarettir.⁴ Pitagoras'a göre sayıların kendine özgü kimlikleri olup kâinatı oluşturan unsurlar arasında düzenli ilişkiler ve belli bir uyum bulunmaktadır ve bu uyumu sayılarla ifade edebilmek mümkündür. Ona göre sayılar kâinatın birer anahtarıdır.

1. Ebû Nasr el-Fârâbî, *İhsâü'l-ülûm* (çev; Ahmet Ateş), İstanbul 1990, 104-5.

2. Gültekin Oransay, *Müzik Tarihi*, Ankara 1976, s. 78.

3. Farmer, "Müzik", *İA*, İstanbul 1993, VIII, 680; Mahmut Kaya, "Beytü'l-Hikme", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 88.

4. Cihat Can, *XV. Yüzyıl Türk Müsikasi Nazariyatı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, s. 37.

Daha sonra Aristonun öğrencisi Aristoxenes çıkacak ve sayıları bir kenara bırakarak duyuma daha çok önem verecektir. Ptolemy ve Öklid'in de desteklediği bu görüşün uzantılarını Fârâbî ve İbn Sînâ'da görebiliriz. Aristoxenes'e göre işitme, zekâ ve hâfıza müziği anlamada büyük rol oynar ve müziksel duyum, sesler arasındaki aralıkların matematiksel hesaplarından daha önemlidir.⁵ Her ne kadar İslâm düşünürleri bu dönemlerde Grek bilim ve felsefesi etkisinde kalsalar da, mevcut mirası kendi kültür ve düşünceleriyle zenginleştirmişler ve ortaya orijinal bir müzik literatürü çıkarmışlardır.

Fârâbî'nin mûsikî ilminde Grekler'den etkilendiği, hatta Grek müelliflerini kaynak aldığı bilinen bir gerçektir. Mûsikî bir ilim dalı olarak yeni teşekkül etmekle birlikte, muhakkak insanların icra ettikleri bir mûsikî vardı. Filozof müzisyenlerin yaptıkları, mevcut mûsikîyi Grekler'in mûsikî nazariyatı eserlerinden yararlanarak belirli bir sistem içine sokmak ve kurallarını koymak olmuştur; zira Fârâbî *Kitâbü'l-Mûsîka'l-Kebîr*'i Grekler'den gelen bilgiler "eksik" olduğu için yazmıştır. "Şark mûsikîsi nazariyesine dâir en mühim risale" olan bu eser, ses ve mûsikînin fizikî ve fizyolojik esaslarını tetkik şekli bakımından hakikâten Grekler'i aşmış ve enstrümanlar ilk defa bu kadar teferruatlı bir şekilde tetkik edilmiştir. Gerçekten Grekler enstrümanlar konusunda hemen hiçbir eser bırakmamışlardır. Fârâbî iyi bir riyâziyeci ve fizikçi idi; bu ona mûsikînin teorisine hakikî değerini verme ve Grekler'in hatâlarını tekrarlamama imkânını sağlamıştır.⁶ Fârâbî'nin bizzat enstrüman icracısı olması, mûsikînin pratiğiyle ilgili tartışmalarda konumunu güçlendirmiştir.⁷ Böylece sesin fizik temellerini daha derinlemesine tetkik ederek, sesin fiziğine yani ses perdesinin ihsasları husûsuna mühim hizmette bulunmuştur. Grekler bu meseleye de temâs etmemişlerdir.⁸

Şüphesiz ki Fârâbî, Grekçe eserler kadar İslam dünyasında kendisinden önce yazılmış mûsikî eserlerinden de haberdardı ve bu eserlerden yararlanmıştı. Mûsikîde ilk ciddi eserlerin müellifleri olan meşhur mûsikîşinas Yunus el-Kâtib'in *Kitâbü'n-neğam*, *Kitâbü'l-kryân*, *Kitâbü'l-Eğânî*, *Kitâbü mücerredi'l-eğânî li Yunus*'u; Halil b. Ahmed el-Ferahidî (ö. 791)'nin *Kitâbü'n-neğam* ve *Kitâbü'l-ikâ'sı*⁹; İshak el-Mevsilî (ö. 850)'nin *Kitâbü'n-neğam ve'l-ikâ*, *Kitâbü'r-raks ve'z-zefn*, *Kitâbü'l-kryân*, *Kitâb kryâni'l-Hicâz*, *Kitâbü'n-nüdemâ*, *Kitâbü'abbâri muğannîni'l-Mekkiyyîn*¹⁰ isimli çalışmalarını tetkik eden Fârâbî bazı yer-

5. Age, s. 46.

6. Henry George Farmer, *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, New York 1970, s. 292.

7. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-ayân* (thk.: İhsan Abbas), Beyrut 1978, III, 309.

8. Henry George Farmer, "Musiki", *İA*, İstanbul 1993, VIII, s. 681.

9. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ*, London 1907, s. 182; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 43; Halil Mirdem Bek, *Cemheretu'l-muğannîn*, Dimaşk 1964, s. 14-15.

10. *el-Fihrist*, 141; *Mu'cemu'l-udeba*, 223-224.

lerde bu eserlerden yararlanırken, bazı konularda bu eserlerdeki görüşleri tenkit etmekten kaçınmamıştır.¹¹ Ne yazık ki günümüze ulaşmayan bu eserlerdeki bilgilere kısa rivayetler halinde İsfahânî'nin *Kitâbü'l-Eğâni*'sinde rastlanabileceği gibi, Farmer'in ifadesiyle Mes'ûdî'nin *Mürûcü'z-Zeheb*'inde ve İbn Abdîrabbih'in *el-Ikdü'l-Ferid*'in'de de rastlamak mümkündür.¹²

Mûsikî eserleri bize ulaşan ilk İslam filozofu Ya'kub b. İshak el-Kindî (ö. 874)'nin mûsikî risaleleri, bilhassa teorik anlamda Fârâbî'nin teorik görüşlerini etkilemiştir. Kindî'nin bu eserlerini şöylece sıralayabiliriz: 1) *Kitâbü'l-a'zam fi't-te'lîf* (Kayıp), 2) *Risâle fi nisebi'z-zemâniyye* (Kayıp), 3) *Risâle fi smâ'ati'l-akvâli'l-adediyye* (Kayıp), 4) *Risâle fi hubr smâ'ati't-telîf*, 5) *Kitâbü'l-musavvitâti'l-veteriyye min zâti'l-veteri'l-vâhid ilâ zâti'l-'aşreti'l-evtâr*, 6) *Risâle fi'l-luhûn ve'n-neğam ellefehâ li Ahmed İbn Mu'tasım*, 7) *Muhtasaru'l-mûsikâ fi te'lîfi'n-neğam ve san'ati'l-Ûd ellefehâ li Ahmed İbn Mu'tasım* (Kayıp), 8) *Risâle fi eczâ hubriyye fi'l-mûsika*, 9) *Risâle fi'l-medhal ilâ smâ'ati'l-mûsika* (Kayıp), 10) *Risâle fi kısmeti'l-kânûn* (Kayıp).¹³

MÛSİKÎYE AİT ESERLERİ

Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr

Eserin adı klasik ve modern kaynaklarda genellikle *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr* olarak kaydedilmiştir. Bazı yazmalarının ilk cümleleri de bu ismi doğrulamaktadır. Pek az kaynakta "*el-Medhal ila smâ'ati'l-mûsikâ*" olarak tesbit edilen isim, *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*'in birinci bölümünün adıdır; bazı kütüphanelerde kitabın sadece bu bölümünün bulunması, araştırmacıları eserin bu isimde olduğu veya bunun Fârâbî'ye ait ayrı bir eser olduğu gibi yanlış bir kanaate sevk etmiştir.

Eserin Fârâbî'ye Nisbeti:

Eserin Ebû Nasr Muhammed b. Tarhan el-Uzluğ el-Fârâbî'ye (ö.950) ait olduğunda klasik eserler ve modern araştırmalar ittifak halindedirler. İstanbul

11. Bu tenkitler için bkz. Fârâbî, *Kitâbü'İhsâü'l-'ikâ'ât*, no 1705, 80a-82a, 82a-90a.
12. *el-Fibrîst*, 145; Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eğâni*, Kâhîre 1927, IV, 114-115; Farmer, *Masâdirü'l-mûsika'l-arabiyye*, (trc. Hüseyin Nassar), Kâhîre 1957, s. 21.
13. Ahmet Hakkı Turabî, *Yakup b. İshak el-Kindî'nin Musiki Risaleleri*, s. 68; Ahmet Hakkı Turabî, "İlk Dönem İslam Dünyasında Musiki Çalışmaları", *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1997, sa. 13-15, s. 225-248.

Köprülü Kütüphanesi 953 noda kayıtlı yazmasının ilk cümlesinde, eserin Abbâsi Halifesi er-Râzî Billah'ın (H. 322-329/ M. 934-940) kısa bir dönem vezirliğini yapmış olan Ebû Ca'fer Muhammed b. Kasım el-Kerhî (ö.324/936)'ye ithâfen yazıldığı açık bir şekilde ifade etmektedir. Buradan hareketle eserin 930'lu yıllarda kaleme alınmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Eserin Muhtevası:

Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr adlı eseri kaleme almadan bu sahada yazılan tüm eserleri tetkik etmiş olan Farabî'nin, onlarda tespit ettiği eksiklikleri tamamlama hususunda büyük özen gösterdiği anlaşılmaktadır. Ona göre bir insanın herhangi bir sanatta iyi bir teorisyen (nazariyatçı) olabilmesi için şu üç özelliğe sahip olması gerekir:

1. Bu alana ait ilkeleri iyi bilme,
2. Bu ilkelerin bu alana ait şeylerde doğuracağı zarûrî sonuçları ortaya çıkarma,
3. Doğruyu eğriden ayırt edebilmek için diğerlerinin görüşlerini değerlendirerek hatalarını düzeltme ve bunları çözüme kavuşturma yeteneği.¹⁴

Bu ilkeler doğrultusunda yazdığı *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*'e yazdığı mukaddimede Farabî şunu belirtmektedir: "...ikinci kitabımızda ise bu sanatın araştırmacıları ve meşhurlarının bize intikal etmiş olan görüşlerini tesbit ettik; anlaşılmayan ifadelerini açıkladık; her bir görüşü bir bir kontrol ettik; bu ilmin tahsilinde bilinmesi gereken her bir şeyi -gerektiği kadarıyla- açıkladık; onların hataya düştüğü konuları düzelttik". Bu mukaddimeden anlaşıldığı kadarıyla o eserini iki kitap halinde tasnif ettiğini, iki ana bölümden oluşan birinci kitapta toplam sekiz makale, ikinci kitapta ise dört makalenin yer aldığını belirten Fârâbî'nin, bu ikinci kitabı ne yazık ki henüz herhangi bir yerde tesbit edilememiştir.¹⁵ Kayıp olan bu kitapta o, önceki mûsikî nazariyatçılarının görüş ve prensiplerini anlatmış; bunlarla ilgili olarak değerlendirmelerde bulunarak ve tenkitlerini dile getirmiştir. Bugün *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr* olarak bildiğimiz ve kullandığımız eser Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*'inin ilk kısmıdır. Zira elimizdeki eser bir bütün olarak mûsikînin nazariyatından bahsetmekte; eskilerin görüşlerinin değerlendirildiği herhangi bir bölüm bulunmamaktadır.

14. Fahreddin Olguner, *Fârâbî*, İstanbul 1999, s. 133-5.

15. Fârâbî, *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr* (thk. Gattas Abdülmelik el-Haşebe ve Dr. Ahmed Mahmud el-Hifni), Kahire 1967, 37-8. Müellifin burada kullandığı "mazi" sıygısı da, *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*'in ikinci bölümünün yazıldığını teyit etmektedir.

İşte bugün kayıp olan bu ikinci bölümde daha önceki bilgiler ve görüşler değerlendirilmiş ve bazı yerlerde Grekler tenkit edilmiştir. Her halükarda oldukça kıymetli olan bu ikinci bölümün en kısa zamanda bulunacağını ümit ediyoruz; böylelikle geçmişe –bilhassa Grekler’in mûsikîsine ait birçok soru işaretinin çözüme ulaşacağına inanıyoruz.

Fârâbî'nin eserin girişinde belirttiği “eski müellifler”den kasdı muhtemelen Grek müellifleri, “yeni müellifler”den kasdı ise Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 170), İshak el-Mevsilî (ö. 850) ve Yakub b. İshak el-Kindî (ö.874) olmalıdır.¹⁶ *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr* adlı eserin birinci kitabında yer alan bölüm ve makale başlıkları şöyledir:

I. Bölüm: el-Medhal ila Sınâ'ati'l-Mûsikâ [Mûsikî Sanatına Giriş]

1. Makale: Makam, makam tarifi ve sınıflaması; mûsikînin teorik ve pratik yönü; mûsikînin insan ruhu üzerindeki tesirleri.
2. Makale: İnsan için daha doğal olan makamlar; ses ve sesin tizlik-pestliği; dörtlü aralıklar (cins) başta olmak üzere aralıklar ve çeşitleri.

II. Bölüm: Sınâ'atü'l-Mûsikâ [Mûsikî Sanatı]

A. Ustukussâtü Sınâati'l-Mûsikâ [Mûsikî Sanatının İlkeleri]

1. Makale: Sesin (nota) oluşumu ve tizlik-pestliği; aralıklar ve türleri; seslerin birleşme ve ayrılmalarıyla elde edilen aralıklar; dörtlü aralık (cins) ve çeşitleri.
2. Makale: Dörtlü aralığı oluşturan daha küçük aralıklar; tam skaladaki nota isimleri; notaların birleştirilmesi ve çeşitli aralıkların tonal (ses tonlaması) karışımları; dörtlü aralık karışımlarıyla elde edilen notalar; ritim ve türleri.

B. Enstrümanlar

1. Makale: Ud, ud üzerindeki notalar ve udun akort şekilleri.
2. Makale: Tanbur, Horasan ve Bağdat tanburları ve tanburların akort şekilleri; mizmâr (ney), sürnây (zurna), rebab (yaylı bir enstrüman) ve mi'zef.

C. el-Elhânü'l-Cüz'iyye [Müzikal Kompozisyon]

1. Makale: Müzikal kompozisyonun kuralları; ritim ve geleneksel ritim kalıpları.
2. Makale: Müzikal kompozisyonun seslendirilmesi; boş ve dolu notalarla bestelenmiş müzikâl kompozisyonlar.

16. Rauf Yekta Bey, *Türk Musikisi*, İstanbul 1986, s. 47-8.

Eserin Özelliği, Önemi, Mûsikî Tarihindeki Yeri ve Etkileri:

Aynı zamanda iyi bir icrâcı olan Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*'i, Batı ve İslam dünyasında müzik teorisi üzerine yazılmış Arapça kitaplar arasında en kapsamlı ve sistematik olanıdır. Bu eser geniş yankılar uyandırmış; Paris, Salamanca ve Bağdat'ta ders olarak okutulmuştur.¹⁷ Baron Cara de Vaux eser hakkında "şark mûsikîsi nazariyatına dair yazılmış en önemli eserdir" derken ünlü şark mûsikîsi araştırmacısı Henry George Farmer "zamanımıza kadar mûsikî nazariyatına dair yazılmış olan en kapsamlı eser" demektedir.¹⁸

Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr'de sadece Grek filozofların musiki görüşleri şerh edilmemiş, Grekler'den eksik bir şekilde intikâl eden nazari bilgiler tamamlanmış ve hatta hatâları düzeltilmiştir. Enstrümanlarla ilgili ayrıntılı bilgiler içermesi ve ses fiziği alanında Grekler'i aşması esere ve Fârâbî'ye müzik tarihinde müstesna bir yer kazandırmıştır.¹⁹ Zira Grekler bu mevzularda hiçbir eser bırakmamışlardır. Fârâbî'nin iyi bir nazariyatçı ve fizikçi olması, Grekler'in hatalarını tekrar etmemesinde büyük rol oynamıştır.²⁰

Pitagoras ve Platon ekolleri, musikîye sayıları sokmuşlardı. Yeni Eflatuncular da aynı yolu takip ettiler. Musikîye sayıları aktarıp sesleri aritmetik –sayısal– ifâdeler olarak gösterdiler. Ses perdelerini, sayıların eşit katlarına ve bölümlerine naklettiler. Fakat, karekök ve yarım ses perdesini (demi-ton) tam olarak açıklayamadılar; mesela 9/8'lik ses, 9/8, 1/2 oluyordu. Bu musikî nazariyesi, sesler arasında ciddi problemlere sebep oldu. Sekizinci ses –oktav– dördüncü, beşinde perde, 2/1, 4/3, 3/2 ve nihayet 9/8'lik ses, hepsi aynı formda idiler ve aynı formun bütün oranları için ses verecek notalar istiyorlardı ve bu nazariyenin öne sürdüğü kural, kulağa ters geliyordu; yani ahenk içinde değildi. Fârâbî, bu nazariyeyi değiştirdi; karekökü attı ve o, ses perdelerini; 18/17, 17/16, ...9/8, ... şeklinde eşit olmayan iki fonksiyonel oran içinde gösterdi. Bu iki oranı $1 + 1/n$ formu ifade eder. Biz bugün buna "süperpartiküler aralıklar" diyoruz.²¹

Eserin ikinci bölümünün ikinci kısmı ud enstrümanına ayrılmıştır.²² Ses sistemi konusunda en rahat uygulamaların yapılabildiği bir saz olan ud üzerindeki notalar aşağıdaki tablodaki gibi gösterilmiştir:²³

17. Cihat Can, s. 9-10.

18. Farmer, *Masadir*, no; 28.

19. Alâeddin Jebrini, "Fârâbî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, s. 162.

20. Farmer, *Historical Facts*, s. 292.

21. Olguner, *Fârâbî*, s. 133-5.

22. *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*, 498-627.

23. Cihat Can, s. 70.

Perde	Bam Teli	Misles Teli	Mesna Teli	Zir Teli
Mutlak (açık)	0 (sol)	498 (do)	996 (fa)	294 (si e)
Sebbâbe (1. Prm)	204 (la) Z	702 (re) H	1200 (sol) D	498 (do) Y
Bınsır (2. Prm)	408 (si) K	906 (mi) L	204 (la) M	702 (re) N
Hınsır (3. Prm)	498 (do) S	996 (fa) 'a	294 (si e) F	792 (mi e) D

Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr'de uddan ayrı olarak, ud kadar bilinen ve kullanılan tanbur, özel bir bölüm içinde ele alınmıştır. En yaygın olan "Horasan ve Bağdat Tanburları"nın perde bölünmeleri ve akort sistemleri teferruatlı bir şekilde değerlendirilmiştir.²⁴ Sawa'ya göre ud için belirtilen perdeler İslam dünyasında yaygın olan ses sistemini ifade ederken, Bağdat Tanburu ise İslamiyet öncesi ses sistemine dayanmaktadır; bu sazdaki ses sisteminin daha sonraki ses sistemlerine önemli bir etkisi olmayacaktır. Horasan Tanburu ise daha sonra Safiyyüddin ve sonraki müzisyenlerinin ele aldıkları onyedeli perdeli ses sisteminin eski şeklini yansıması bakımından oldukça önemlidir.²⁵

Fârâbi, uddan sonra en yaygın olan tanbur sazını ele alarak bunların farklı tel bölünmeleri ve akort sistemlerinden bahsetmektedir. Tanburun kuzeyde yaygın olan Horasan tanburu ve güneyde, bilhassa Irak'ta yaygın olan Bağdat Tanburu olmak üzere iki değişik tipi bulunmaktadır. Her ikisi de şekil, ebad, perde bölümleri ve akort sistemleri bakımından da birbirlerinden farklıdır. Horasan Tanburu, Safiyyüddin tarafından ele alınarak işlenen ve Safiyyüddin'den sonra da Ortaçağ İslam dünyası müzik teorisyenleri arasında büyük kabul gören on yedi perdeli ses sisteminin şeklini yansıması açısından önem taşımaktadır. H. G. Farmer, Owen Wright ve Yalçın Tura gibi araştırmacılar Safiyyüddin tarafından XIII. Yüzyılda ele alınan onyedeli perdeli ses sistemi ile Horasan tanburunun bakiyye, koma şeklinde sıralanan perde yapısı arasındaki benzerliğe dikkat çekmişlerdir.²⁶

Tanburlardan sonra üflemeli enstrümanlar ele alınmıştır. Bilhassa o dönemde "mizmar" adıyla anılan "ney" ve "sürnây" adıyla anılan "zurna" değerlendirilmiştir.²⁷ *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*'de bahsi geçen bir diğer enstrüman "rebab" dır.²⁸ Rebab, yaylı sazlardan olup günümüzde hala icra edilen bir enstrüman-

24. *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*, 631-769.

25. Farmer, *Historical Facts*, s. 232-5; Yalçın Tura, *Türk Musikisinin Meseleleri*, İstanbul 1988, s. 178; Cihat Can, s. 74.

26. Detaylı bilgi ve bu akort sistemleri için bakınız; Cihat Can, s. 73-81.

27. *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*, 771-788.

28. *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*, 800-820.

dır. Fârâbî, rebabın bir, iki veya dört tellisi olduğunu fakat bunlardan en çok dört telli rebabın kullanıldığını bildirmektedir. Tellerin ilk ikisi udun ikinci teli, diğer ikisi udun üçüncü teli kalınlığındadır. Klavyesi üzerindeki parmak baskı yerleri; işaret parmağı baskı yeri köprü ve eşik arasının 1/9'u, ikincisi köprü ve eşik arasının 1/8'i, üçüncüsü (yüzük parmağı baskı yeri) işaret parmağı baskı yeriyle eşik arasının 1/9'u, dördüncüsü (serçe parmak baskı yeri) yüzük parmağı baskı yeriyle eşik arasının 1/10'u oranı üzeredir.²⁹

Fârâbî'nin "mi'zef" adıyla bahsettiği enstrüman kanaatimizce tek bir enstrüman değil, bir enstrüman grubunun genel adıdır.³⁰ Zira Fârâbî mi'zefi "telleri açık halde kullanılan enstrümanlar" olarak tanımlamaktadır. Yani ud veya tanbur gibi telleri üzerinde parmak baskılarıyla sesler elde ettiğimiz enstrümanlar gibi değil; kanun, santur, lir, harb vb gibi tellerine açıktan vurulmak suretiyle sesler elde edilen enstrümanlardır.

Kitâbü'l-Mûsîka'l-Kebîr'de daha çok sesin fiziği üzerinde durulmuş; aralıklar, tetrakortlar ve diziler gibi ses sistemine yönelik konulara geniş yer ayrılmıştır. Eserdeki skala sistemi, Greklerin "Büyük Mükemmel Sistemi"ne benzemektedir. Aynı zamanda Fârâbî'nin iyi bir mûsikî icracısı olması, *Kitâbü'l-Mûsîka'l-Kebîr*de mûsikînin icra yönünden de ele alınmasını sağlamıştır. "İlmü'l-Amelî" olarak da isimlendirilen mûsikînin icra yönü *Kitâbü'l-Mûsîka'l-Kebîr*de oldukça kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Böylelikle sesin fizik temelleri derinliğine incelenmiş ve eser, ses perdelerinin (nota) kapalı kalmış konularına açıklık getirmiştir.³¹

Gerek İhvân-ı Safâ Risâleleri ve gerekse Kindî'nin mûsikî risâlelerinde görülen Pitagoras ve Platon ekollerinin bazı yansımaları *Kitâbü'l-Mûsîka'l-Kebîr*de mevcut değildir. Müzikâl seslerle, sayılar ve gök cisimleri arasında güçlü bağlar kuran görüşleri temellendiren bu düşünceye *Kitâbü'l-Mûsîka'l-Kebîr*de rastlanmaz. Fârâbî, sayıların kendine özgü kimlikleri olup kainatı oluşturan unsurlar arasında düzenli ilişkiler ve belli bir uyum bulunduğunu ileri süren Pythagoras'ın değil, sayıları bir kenara bırakarak duyuma daha çok önem veren Aristoxenes'in etkisinde kalmıştır.³²

Kitâbü'l-Mûsîka'l-Kebîr, müzik nazariyatı ve bilhassa müzik felsefesi konularında İbn Sînâ'nın yazdıkları başta olmak üzere müteakip asırlarda yazılan mûsikî eserlerini oldukça etkilemiştir. Bazı müellifler, özellikle Grek mûsikîsi tesirinin açık bir şekilde görüldüğü bu eserin etkilerinin Abdülkadir el-Merâgî (ö. 1435)'ye kadar uzandığını ifade etmektedirler.³³ Konuyu bu açıdan değer-

29. Dr. Adil El-Bekri, *Kryasatü'n-neğam inde'l-Fârâbî*, yy. ty., s. 94.

30. *Kitâbü'l-Mûsîka'l-Kebîr*, 822-874.

31. Farmer, "Mûsikî", *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, İstanbul 1993, VIII, s. 681.

32. Ahmet Hakkı Turabi, *İbn Sina Musiki*, İstanbul 2004, s. III.

33. Hüseyin Sadettin Arel, *Türk Musikisi Kimindir*, İstanbul 1969, s. 40.

lendiren d'Erlanger, Farabi ve eseri hakkında "peşinden gelenler için süper bir müellif ve süper bir eser" ifadesini kullanmaktadır.³⁴

Yazma Nüshaları:

1. İspanya, Madrid, Biblioteca Nacional, No: 241, 169 sayfa; İbn Bâcce'nin arkadaşı olan vezir Kurtubalı Ebü'l-Hasan b. Ebi Kamil için H.IV/M.XII. yy.'da istinsah edilmiş olup eksik bir nüshadır.
2. İtalya Milano, Biblioteca Ambrsiana, No: 289, 195 varak; istinsah tarihi 748/1346'dır.
3. Hollanda, Leiden, Universiteits Bibliotheek, Oriental, No: 651 [veya 1427]; 123 varaktır. 482/1089 yılında -943/1536-7 yılında yazılan- bir nüshadan istinsah edilmiştir.
4. Türkiye, İstanbul, Köprülü Kütüphanesi, No: 953, 236 varaktır; 654/1256-7 yılında Ali b. Rüstem tarafından istinsah edilmiştir.
5. Türkiye, İstanbul, Râgıp Paşa Kütüphanesi, No: 876, 185 varaktır; Muhammed b. Tâceddin b. el-Kâtib b. Ayaslufi tarafından istinsah edilmiştir.
6. Amerîkâ Birleşik Devletleri, Princeton, University Library, No: Garrett Bölümü 1984 [veya 9052], 129 varaktır; 866/1461 yılında Ahmed b. Muhammed tarafından istinsah edilmiştir.

Yazmaları istinsah tarihi açısından sıralayacak olursak şöyle sunabiliriz: Madrid (XII. yy.), İstanbul (XIII. yy.), Milano (XIV. yy.), Princeton (XV. yy.) ve Leiden (XVI. yy.) Bu son nüsha muhtemelen İstanbul nüshasından istinsah edilmiştir.³⁵

Eser Üzerinde Yapılan Çalışmalar:

Eser Gattas Abdülmelik el-Haşebe ve Dr. Ahmed Mahmud el-Hifni'nin tahkikleriyle 1967 yılında Kahire'de neşredilmiştir. Ayrıca Baron Rodolph d'Erlanger, 1930'lu yıllarda yayınlanan *La Musique Arabe* isimli altı ciltlik eserin bir ve ikinci ciltlerinde eserin Fransızca çevirisini yapmıştır. Ayrıca Henry George Farmer, 1934 yılında Glasgow'da yayınlanan *Collection of Arab Writers On Music* adlı eserinde *Kitâbü'l-Mûsîka'l-Kebîrden* bazı pasajları İngilizce'ye çevirmiştir.³⁶

34. Baron Rodolph D'ertlanger, *La Musique Arabe*, Paris, 1930, c. I, s. XXI.

35. George Dimitri Sawa, *Music Performance Practice in the Early Abbasid Area*, Wetteren 1989, s. 20

36. Abdülhak Adnan, "Fârâbî", *İA*, Eskişehir 1996, IV, s. 456

Kitâbü İhsâü'l-İkâ'ât

Kültür tarihçilerinden İbnü'n-Nedim, İbnü'l-Kiftî ve İbn Ebî Usaybi'a'da eserin adı "*Kitâb fi İhsâi'l-İkâ'*" olarak geçmektedir.³⁷ Manisa nüshasının kağıdında eserin adı "*Kitâbü İhsâü'l-İkâ'ât*" olarak kaydedilmiştir. Ayrıca nüshanın sonunda "...Fârâbî'ye ait Kitâbü'l-İkâ tamamlanmıştır..." kaydı vardır.³⁸

Fârâbî'nin yalnızca ritim konusunu ele aldığı bu eseri tek nüsha olup, Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 1705 numaralı bir mecmua içerisinde 59b-90a varakları arasındadır. Yazma 225x158 mm ölçülerindedir; nesih hattıyla yazılmıştır. Herhangi bir müstensih ismi veya istinsah tarihi olmamakla beraber; risalenin X. yy'da konuya vukufiyeti olmayan biri tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir. Yazma metni harekeli olmakla birlikte bazı yerlerde harekesiz harfler ve kelimelere rastlanmaktadır. Eserin ilk cümlesi; "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla; biz bu kitabımızda ikâ çeşitlerini tek tek saymayı amaçladık..."; son cümlesi ise; "...Muallim-i Sâni Yüce Filozof Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tahrân el-Fârâbî'ye ait olan İkâ Kitabı tamamlandı" şeklindedir.³⁹

Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebir*'inde ikâ ilmine dair iki bölüm yazdığını biliyoruz. *Kitâbü İhsâü'l-İkâ'ât*'inde *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebir*'deki ikâ bölümlerine sıkça işaret etmesinden anlaşıldığı kadarıyla Fârâbî, *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebir*'i yazdıktan bir süre sonra ikânın pratik (icra) yönünün yeterince anlaşılamadığını ve farklı bir metotla ikâyı ele alması gerektiğini düşünerek bu eseri kaleme almıştır. Zira *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebir*'de nazari olarak ele alınan ikâ konusu, bu eserde amelî yönden örneklerle değerlendirilmektedir. Zaten müellif eserin girişinde bu konuyu açıkça şöyle ifade etmektedir: "Bu kitaptan kastımız ikâların çeşitlerini sayıp, ıstılah örneklemesiyle açıklamak ve bu ikâlar hakkında bildiklerimizi ortaya koyup, bunların tashihini hissimize dayanarak gerçekleştirmek ve ikâyı kullanan sanatlardan misaller vererek ispatlamaktır..."⁴⁰

Bölümlere ayrılmadan telif edilen eserin konularını şu şekilde sıralamak mümkündür: a. İkâ ve ikâ unsurlarının tanımı, b. Ana ikâların sayımı, tasnif ve isimleri, c. Ana ikâlarda kullanılan terimler, d. Ağır ikâlar, e. Hafif ikâlar, f. Muttasil ve munfasıl ikâlar, g. İshak el-Mevsilî'nin ikâyı ilgili fikirlerinin eleştirisi, h. Ya'kup b. İshak el-Kindî'nin ikâyı ilgili fikirlerinin eleştirisi.

37. *el-Fihrist*, s. 263; İbnü'l-Kiftî, *Târih*, II, s. 134; İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûn*, s. 277

38. Fârâbî, *Kitâbü İhsâü'l-İkâ'ât*, no 1705, 59b-90a

39. Alâeddin Jebrini, *Fârâbî'nin Kitâbü İhsâi'l-İkâ'ât Adlı Risalesinin Neşri*, MÜSBE basılmış yüksek lisans tezi, İstanbul 1996, s. 16-7; Amnon Shiloah, *The Theory of Music in Arabic Writings*, München 1979, s. 101-2.

40. Fârâbî, *Kitâbü İhsâü'l-İkâ'ât*, no 1705, 60b.

Eser Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 1996 yılında yapılan bir yüksek lisans tezinde Alâeddin Jebrini tarafından tahkik edilmiştir.

Kitâbün fi'l-Îkâ'ât

Fârâbî'nin îkâyla ilgili olarak kaleme aldığı bu özet çalışması, Kitâbü İh-sâü'l-Îkâ'ât'inden farklı olarak îkânın ameli tarafına değil, îkânın nazari prensiplerini ele almaktadır. Risalenin bilinen tek nüshası, İstanbul Topkapı Sarayı III. Ahmed Kütüphanesi'nde 1878 nolu mecmuanın 160b-167a varakları arasındadır.⁴¹ Eserin istinsah tarihi 815/1493'tür. Yazma 205x143 mm ölçüsündedir ve müstensih ismine dair bir bilgi yoktur. İlk cümlesi; "Muallim-i Sâni Ebû Nasr el-Fârâbî (Allah ona rahmet etsin) şöyle dedi: Îkâ konusunda konuşmayı amaçladık..."; son cümlesi ise; "...Bu Ebû Nasr el-Fârâbî'nin Îkâ Kitabı'nın sonudur; kitap tamamlandı" şeklindedir. Eserde ele alınan konuları şu şekilde tasnif edebiliriz: a. Îkâ ve îkâyla ilgili terimlerin tarifi, b. 12 tane ana îkâ kalıbı, c. Ana îkâların üç kategoride değerlendirilmesi, d. Ana îkâların hızlandırılması ve yavaşlatılması.

Fârâbî'yle İlgili Spekülâsyonlar

Fârâbî'nin bir mecliste bilinmeyen bir saz çalarak, orada bulunanları evvelâ güldürdüğü, sonra ağlattığı ve nihâyet hepsini uyutup, meclisi terk ettiği rivâyeti⁴² büyük filozofun bilhassa mûsikîdeki derecesini yüceltmek adına yapılmış bir mübalağa olsa gerektir. Fârâbî'nin böyle bir yüceltmeye ihtiyacı olmadığı gibi, bu tip rivayetler "onun sıradan meclislerde sazendelik yaptığı" gibi yanlış kanaatlerin oluşmasına sebep olacaktır.

Bazı mûsikî tarihi çalışmalarında Fârâbî'nin udu ve bilhassa kanunu icat ettiğine dair yanlış bilgiler mevcuttur. Zira Fârâbî'den daha önceleri udun icat edilmesi bir tarafa; İshak el-Mevsîlî, Kindî gibi mûsikî ehli tarafından udun akort şekli, tel kalınlıkları vs ile ilgili teferruatlı bilgiler vermişlerdir. Kanunun tarihi ise Sümerler'e dayanmaktadır. Özellikle kanunun Fârâbî'nin icat ettiği kanaati, *Kitâbü'l-Mûsîka'l-Kebîr*'de tanımlanan "mi'zef" adlı enstrümanın kanunla karıştırılması sonucu olsa gerektir. Zira "mi'zef" bir enstrümanın değil, telleri açıkta olan ve herhangi bir parmak baskısı gerektirmeden çalınan enstrümanların topluca ismidir.

41. Shiloah, *The Theory*, s. 104.

42. İbn Hallikân, s. 101 vd.

Fârâbî'nin kaynak gösterildiği en karmaşık meselelerden biri de hiç şüphesiz “mûsikîyle tedavi” veya “hangi makamların hangi zamanlarda dinleneceği” konusunda yapılan abartılar konusudur. *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr*'de Fârâbî mûsikînin insan ruhu üzerindeki tesirlerini dile getirmiş, makamların hangi vakitlerde “daha tesirli” olacağını işaret etmiştir. Buradan hareketle Fârâbî'nin bazı hastalıkları mûsikîyle tedavi ettiği, hatta ölümcül hastalıklara şifa bulduğu konusunda serdedilen kanaatler hakîkâten oldukça uzaktır. Zira mûsikîyle tedavi, ancak ileri derecede mûsikî, tıp ve astronomi bilgileri ışığında yapılacak titiz çalışmaların neticesinde sonuca gidilebilecek hassas bir konudur.

Sahanın uzmanları, Farabi'nin besteleri olduğu iddia edilen saz eserlerinin -melodik yapıyı dikkate alarak- en erken XV. yy.'a ait olduğunu veya daha sonraları bestelendiğini ifade etmektedirler. Bu eserlerin Farabi'ye ait olup-olmadığı konusunda herhangi bir delil yoktur.

KAYNAKÇA

- Abdülhak Adnan, “Fârâbî”, *İA*, Eskişehir 1996, IV, s. 451-469
- el-Bekri, Dr. Adil, *Kıyasatü'n-neğam inde'l-Fârâbî*, yy. ty., s. 1-24
- Can, Cihat, *XV. yüzyıl Türk Mûsikîsi Nazariyatı*, MÜSBE basılmamış doktora tezi, İstanbul 2001
- Ebû'l-Ferec İsmâil b. İshâk (ö. 385/995), *el-Fihrist*, Beyrut 1978
- d'Erlanger, Baron Rodolph, *La Musique Arabe*, Paris, 1930, I, s. 1-306
- Fârâbî, Ebû Nasr (ö.950), *Kitâbü'l-Mûsika'l-Kebîr* (tah. Gattas Abdülmelik el-Haşbe-Ahmed Mahmud el-Hifni), Kahire 1967, I-II, 1-1189
- , *Kitâbü İhsâü'l-İkâ'ât*, Manisa İl Halk Kütüphanesi, no 1705, 59b-90a
- , *İhsâü'l-Ulûm* (çev. Ahmet Ateş), İstanbul 1990, 104-5
- Farmer, Henry George, *Masâdirü'l Mûsika'l-Arabiyye*, (çev. Hüseyin Nassar), Kâhire 1957, s. 60-2
- , “The Influence of al-Fârâbî's “Ihsa' al-Ulum” on the Writers on Music in Western Europe”, *JRAS*, London 1932, sa. 3, s. 561-592
- , “Mûsikî”, *İA*, İstanbul 1993, VIII, 678-687.
- , *Târihu'l-Mûsikâ'l-Arabiyye*, (çev. Hüseyin Nassar), Kâhire 1956, s. 205-8
- , *Historical Facts for the Arabian Musical Influence*, New York 1970, s. 292
- Haşim Bey, *Mecmua-i Haşim*, İstanbul 1864, s. 44
- Hüseyin Sadettin Arel, *Türk Mûsikîsi Kimindir*, İstanbul 1969, s. 40
- el-İsfahânî, Ebû'l-Ferec, *Kitâbü'l-Eğânî*, Kâhire 1927

- İbn Ebî Usaybi'a, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etibbâ*, Beyrut 1965, s. 604
- İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân* (tah. İhsan Abbas), Beyrut 1978, V, s. 153-7
- İbnü'l-Kiftî, Cemâlüddin, *Târihu'l-Hukemâ*, Leipzig 1903, s. 281
- Jebrini, Alâeddin, "Fârâbî/Mûsikî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, s. 162-3
- , *Fârâbî'nin Kitabü İhsai'i-İkaat Adlı Risalesinin Neşri*, MÜSBE basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1996
- Kaya, Mahmut, "Fârâbî", *DİA*, İstanbul 1995, XII, s. 145-162
- Neubauer, Eckhard, "Die Theorie Vom Iqa", *Oriens*, Leiden 1994, XXXIV, s. 103-173
- Olguner, Fahreddin, *Fârâbî*, İstanbul 1999, s. 133-5
- Rauf Yekta Bey, *Türk Mûsikisi*, İstanbul 1986, s. 47-8
- Sawa, George Dimitri, *Music Performance Practice in the Early Abbasid Area*, Western 1989, s. 11-20
- Shiloah, Amnon, *The Theory of Music in Arabic Writings*, München 1979, s. 104-7
- Şa'rânî, Mona Sancakdar, *Târihu'l-Mûsikâ'l-Arabiyye ve Âlâtühâ*, Beyrut 1987, s. 188-191
- Turabi, Ahmet Hakkı, *İbn Sina Mûsikî*, İstanbul 2004, s. III
- , *Yakup b. İshak el-Kindî'nin Mûsikî Risaleleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 68
- , "İlk Dönem İslam Dünyasında Mûsikî Çalışmaları", *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İstanbul 1997, sa. 13-15, 225-248
- Üngör, Ethem Ruhi, "Fârâbî'nin Mûsikî Yönü", *Uluslararası İbn Türk, Harezmi, Fârâbî, Beyruni ve İbn Sina Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990, s. 61-105
- Walzer, R., "Fârâbî", *El*, Leiden 1965, II, s. 778-781
- Wright, Owen, "Mûsikî", *El*, Leiden 1993, VIII, s. 681-8
- Zeyyab, Edib Nayif, *Nazariyyetü'l-Fârâbî fi'l-Musikâ*, yy. ty., s. 1-24